

GERŐ ANDRÁS*

BIRODALOM GYARMAT NÉLKÜL

EMPIRE WITHOUT COLONIES

ABSTRACT

The Austro–Hungarian Monarchy was the only European great power which did not have colonies. Formally there was a base for the colonisation: the Empire at the beginning of the XX. century had the sixth biggest fleet in Europe and serious surplus in the labour force which finally left the Monarchy and went first of all to United States.

The colonisation in the self-identity of Austro–Hungarian Empire was a missing element – it was not the part of the so-called „raison d’etat”. In other European states the colonisation gave a mission function for the given nation; it created a cohesion for the given state.

In Austro–Hungarian Empire the missing colonisation created the idea of inner colonisation. The Hungarians was complaining on Austrian colonisation and practically each nation complained on the repression by other nation.

Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchiát nagyon sokan, nagyon sok szempontból elemezték. Eleddig – azonban úgy tűnik – viszonylag kevés figyelmet fordítottak arra, hogy a Monarchia miben különbözött az akkor Európában létezett más birodalmaktól.

A „hosszú XIX. század” második felének Európája bővelkedett birodalmakban. A hanyatló oszmán mellett ott volt a tündöklő brit és francia, a tradicionális és stagnáló spanyol és portugál, a feltörekvő német, olasz és belga, a már létező és mérsékelten prosperáló holland és a némi kiszámíthatatlanságra képes orosz, amelyik a Csendes-óceáni partvidéken alapított városát nemes egyszerűséggel csak úgy hívta: Urald a keletet: (Vlagyivosztk).

Ezek a birodalmaknak nyilvánvalóan eltért a politikai rendszere, hiszen az egyértelműen autokratikus-önkénturalmi török, orosz berendezkedés jelentette az egyik, az Európa legliberálisabb alkotmányával büszkélkedő belga, a másik végletet.

De nem az eltérő politikai rendszer szabta meg, hogy birodalomnak lehetett őket tartani. Sokkal inkább az, hogy törzsterületükön túlmenően jelentős külbirtokokkal rendelkeztek. Befolyásuk túlterjedt törzsállamuk határain. Az Osztrák–Magyar Monarchiát birodalomnak tartották és ő is így gondolt önmagára. Viszont – szemben az ekkoriban létezett európai birodalmakkal – nem voltak gyarmatai. Imperializmus és kolonializmus nélküli birodalom volt. S ez nagy különbség.

Impérium és birodalom

Az angolban és sok más európai nyelvben a „birodalom” szó a latin „impérium” kifejezésből ered, ami persze arra is utal, hogy a Római Birodalom, mint minta jóval túlélte saját pusztulását. A rómaiak számára az „impérium” a hadviselés és a törvények meghozatalá-

* Prof. Dr. Gerő András, az MTA doktora, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára.

nak és végrehajtásának képességét is jelentette. Az „imperátor” eredetileg nem volt más, mint a győztes hadvezér. A „győztes hadvezér”-re alkalmazott kifejezés aztán a végrehajtott hatalom vezetőjére is kiterjedt, s egy idő után társult hozzá a „nagytság” fogalma is.

A Római Birodalom nyelvi öröksége a 16. századtól újabb jelentéstartalommal gazdagodott. Az „impérium” azt is jelentette, hogy az így kialakított egység semmilyen más világi hatalomnak nincs alávetve. Az „impérium” és vezetője, az „imperátor” – akinek tisztsége az idők során az ugyancsak római Julius Caesar nevéből „császárrá” változott – abszolút önálló, szuverén. Ami ezen a szuverenitáson belül van – terület, ember – az része a birodalomnak. Ami kívül van rajta – s ez megint csak római örökség – az barbár. S inentől a fogalmi hálón belül már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy az impérium jogot formáljon a kívül levők feletti uralomra is; arra, hogy terjessze saját vallási hitét, világképét, civilizációját, hatalmát.

Az akár mélyebb, akár felszínebb latinus műveltséggel rendelkező magyarok, értik az „impérium” szót, de a magyar köznyelv a „birodalom” kifejezést használja. A magyar szavak eredetét vizsgáló etimológiai szótár szerint birodalom szavunk a „bír” igéből származik, aminek nem bizonyíthatóan, de alappal vélelmezhetően török az eredete. Akár török, akár kun, akár kazár jelentését nézzük, megfelel a „parancsol, uralkodik” tartalomnak. (Az ötörökben a „bír” megfelelője „szükségletet, rászorultságot, gondoskodást” jelentett.) A névszói származék, a „birodalom” a 15. század óta honos nyelvünkben. Ha pedig megnézzük a Magyar Értelmező Kéziszótárt, akkor láthatjuk, hogy – az angolszász kultúrához képest nagyon is eltérő etimológiai származtatás ellenére – a magyar szó pontosan kifejezi, amit máshol is értenek alatta. A „birodalom” szó jelenthet több országot uralma alatt egyesítő nagy államot; azt a helyet, területet, ahol is valakinek vagy valaminek a korlátlan szuverenitása érvényesül, s persze valaminek a sajátos, csak rá jellemző világát is.

A különféle nyelvek – mint látjuk – eltérő utakon jutottak el a birodalom fogalmáig, de annak ellenére, hogy itt nagy különbségek voltak, a végső tartalom tekintetében meggyeznek. Ezért lehet – vitatható, de érvényes – meghatározásra törekedni.

Stephen Howe oxfordi, azaz brit politikatudományi professzor definíciója szerint a „a birodalom (impérium) olyan nagy kiterjedésű, több népet vagy nemzetet magában tömörítő, összetett politikai egység, amely rendszerint hódítás révén jön létre, és egy domináns központból, valamint alárendelt perifériákból áll”.¹

A meghatározás használható és nagyrészt ráillik azokra az európai birodalmakra (is), amelyek az újkortól jöttek létre.

A nyelvi utak eltérnek, különböznek, a nyelvet körülölelő történelem azonban megteremti az azonos tartalmú fogalmakat, és tartalmi használhatóságukat.

Eltérő értelmezések

Az írott, tehát nagyjából 5000 éve tartó történelem bizonyos értelemben felfogható úgy is, mint birodalmak története. Ha így nézzük, akkor a birodalom, a birodalmiság, a história egyik igencsak meghatározó motívuma. Ha az imént idézett meghatározást elfogadjuk, akkor a birodalom mindig magában foglalja az alá- és fölérendeltség elemét.

Ha tehát a birodalomteremtés a história állandó motívuma, s következtében – rendszerint hódítás útján – fölé- és alárendeltségi viszonyok jönnek létre, akkor viszont kevés megosztottabb és megosztó jelenség létezik, mint a birodalomról szóló vélekedés, a birodalomról szóló emlékezet.

A birodalomépítők így vagy úgy, mindig igazolni igyekeztek saját szándékukat. Hol a hit – az általuk egyetlen igaznak tartott hit – terjesztésének vagy uralmának igényét hozták

fel érvként, mintegy spirituális legitimációt teremtve saját, nagyon is materiális igényeik kielégítésére. Máskor civilizációs szándékot emlegettek – hiszen van-e úgymond humánusabb törekvés, mint „vadembereket” megtanítani a birodalomépítők által kulturálnak tartott viselkedésbeli normákra? Voltak olyan elképzelések is, miszerint a „felnőtt” népeknek segíteni kell a „gyermeki állapotban leledzőket” abban, hogy felnőjenek. Aztán volt olyan változat is, ami a birodalomépítés igazolását faji alapra helyezte, s részben abból indult ki, hogy a fehér ember többet ér, mint a nem fehér. Más variációban a faji logika úgy működött, hogy a fehéren belül is van kiemelt csoport („a legfehérebbek”) s neki faji joga a többiek alávetése. S persze ne feledkezzünk meg az osztályharc köntösébe bújtatott birodalomépítésről sem, ahol is a történelem „megoldásának” meghatározott – magát nem hit jellegűnek, hanem tudományosnak gondoló – világnézet szerint letéteményesei jogosultak más népekre akarataikat fegyverrel ráerőltetni.

Akármelyik – itt csak villanásszerűen megjelenített – igazolási módot nézzük, közös elem az ilyen-olyan kulturális felsőbbrendűség érzete és gondolata. Ahogy a lengyel származású brit konzervatív író, Joseph Conrad 1899-ben megjegyezte: „A Föld meghódítása – ami többnyire nem egyéb, mint elorzása azoktól, akiknek más a színük vagy kissé laposabb az orruk – nem valami gyönyörűséges látvány, ha túlságosan közletről nézzük. Csak valamilyen eszme emelheti föl. Egy eszme a hódítás háttérében; – valami, amit fölmagasztosíthat az ember, és leborulhat előtte és áldozhat neki...”²

Conrad élelátó megjegyzéséből kitűnik: a birodalomépítés különféle eszméi nem pusztán spirituális díszítések, hanem nagyon is élő, a birodalomépítők kultúrájában szervesen beépült lényegi tényezők, amelyek az erkölcsileg és szellemileg is igazolható nagyság és dicsőség elemeit társították az adott eszme híveihez. Az igazolt hit a birodalomépítők kultúrájának részévé lett.

Azok, akik a birodalmak alávetettjeivé váltak, teljesen más képet alakítottak ki. Számukra a birodalom – sok esetben – a kifosztásukat, elhurcolásukat, legyilkolásuk állami politikáját jelentette, de mindenképpen az elnyomással vált egyenértékűvé. Úgy vélték, ha ez értelmezésük alapja, akkor jogos szembeszállni mindennel, amit az adott birodalom jelent, s az ellenálláshoz bármely eszköz megengedhető. Az elnyomatás tudata, illetve értelmezési kerete is képes volt kialakítani egy teljes kulturális metszetet, ami természet-szerűleg túl is élhette a birodalmi betagozódás időszakát. A birodalmi kötelékekből kiszabadult népek, illetve elitjük később nem egyszer ugyanolyan hatalmi, politikai, katonai, rendészeti eszközökhöz folyamodtak, mint azok, akiket előzőleg ezzel vádoltak. Az elnyomatás-kultúra axiómatikusává válhatott és a birodalommal szembeni magatartásból állandósult nemzeti önazonosság pont lehetett.

A birodalomépítők és a birodalomépítést elszenvetettek értelmezése, emlékezete – noha tartalmilag nagyon is eltérő – mégis tartalmaz egy közös, funkcionális sajátosságot: mindkét fél egyfajta küldetést, missziót származtat ön maga alapállásából.

A történetírás is – igaz, speciális – része az értelmezésnek és az emlékezetnek, következőleg a missziós alapállásnak. Az emlékezet ugyanis kultúra, s mint ilyen, önazonosság is.

A Habsburgok Birodalma – képesség és hiány

A Habsburg Birodalom nagyjából megfelelt az itt idézett birodalom meghatározásnak, de néhány lényeges tekintetben az adott definíciótól eltér, noha a fogalom tartalma alapvetően illik rá.

Az egyik eltérés az, hogy inkább dinasztikus politika, mintsem hódítás útján jött létre. A Birodalom összetartó ereje nem valamely népcsoport – a XIX. századtól nemzet – hódí-

tásban megnyilvánuló hegemóniájára épült, hanem a dinasztikus elvre alapult, illetve azokra a jogcímekre, amiket a Habsburg uralkodó megszerzett.

Jól mutatja ezt a jelenséget Bosznia-Hercegovina esete. 1878-ban a Monarchia a berlini kongresszus felhatalmazása nyomán megszállta (okkupálta) a területet és 1908-ban a Magyar Szent Korona által biztosított jogcímre hivatkozva annektálta, azaz az állam részévé tette a tartományt. Azért cselekedett így, mert a Magyar Királyság – közjogi értelemben és változó közjogi státuszban – a 16. századtól 1918-ig, az első világháború végéig volt a Habsburg Monarchia része és 1867-től, a kiegyezéstől a Habsburgok államát Osztrák–Magyar Monarchiának hívták. A magyar királyok titulusi között pedig szerepelt a Bosznia feletti uralom középkori eredetű joga. Bosznia végül is a közös pénzügyminisztérium fennhatósága alá került.

Kétségtelenül igaz, hogy a terület feletti uralom nagyon is összevágott a Monarchia balkáni terjeszkedési szándékaival, de a dinasztikus jogcím jelenléte mégis csak eltér az egyszerű és nyers hódítás kontextusától még akkor is, ha az egész ügy mögött a bomló és hanyatló török birodalom testén való osztozkodás szándéka húzódik meg.

A XIX. századi birodalomépítés tekintetében a leglényegesebb különbség az, hogy – szemben az akkor létezett európai birodalmakkal – a Habsburgok állama önmagát európai kontinentális hatalomnak gondolta el, önképe erre alapult és így nem hozott létre gyarmatokat, nem teremtett gyarmatbirodalmat, pedig a XIX. század második fele a gyarmatosítás nagy korszakának számított. 1880 körül az afrikai kontinensnek még csak a peremvidéke volt ismert, 1914-ig viszont megtörtént Afrika majdnem teljes gyarmatosítása. (Ebből a folyamatból a Monarchia legfőbb szövetségese Németország, alaposan kivette a részét.) Nagyjából ekkor jutott el az európai hatalmak gyarmatosító szándéka Óceánia, illetve a Csendes-óceáni szigetvilág területére is. Egyszerűen lett volna tere a gyarmatosításnak. Az Osztrák–Magyar Monarchiának ehhez gyakorlatilag megvoltak az eszközei és elvileg a belső felhajtóerő is létezett.

Az eszköz tekintetében elsődleges a hadiflotta.³ A gyarmatosítás nagy korszakában, az Osztrák–Magyar Monarchia idején a Habsburg állam flottája jelentősen fejlődött. Anélkül, hogy a hadtörténeti részleteket tárgyalnám, csak konstatalem: 1914-re a flotta a hadihajók számát tekintve Európában a 6. a világon a 8. helyen állt, de a tüzerő tekintetében ennél előkelőbb helyet foglalt el. A legénység létszáma a flottafejlesztéssel párhuzamosan határozottan nőtt, 1913-ra már majdnem 18 ezer fő szolgált itt. (A magyar állampolgárok létszámára a legénységen belül 24,7%, a tisztikaron belül 13%-os volt.)

Az 1867 és 1914 közti időszakban a Monarchia hadihajói 86 Földközi tengeren túli expedícióban vettek részt.⁴

Demonstrálták a világtengereken a nagyhatalmi státuszt, felfedezőutakat tettek, azaz tudományos célokat is teljesítettek és segítették a Monarchia kereskedelmi, politikai kapcsolatainak erősítését.

Nagyon is aktívak voltak – de nem gyarmatosítottak.

Pedig elvileg az Osztrák–Magyar Monarchiában volt olyan társadalmi-gazdasági feszítőerő, ami ezt indokolta volna.

A kivándorlás ténye mutatta: a Habsburg Birodalom saját területén nem tud megélni, perspektívát biztosítani polgárai egy részének.

Pontosan nem tudjuk a kivándorlók számát, de az 1870-es és az 1910-es évek közötti időszakra vonatkozólag nagyjából 3,5–4 millió emberről beszélhetünk, ami körülbelül egyenlő arányban került ki Ausztriából és Magyarországról.⁵ A kivándorlás üteme nem volt egyenletes: többségünk a XIX–XX. század fordulója után hagyta itt a térséget – akkor, amikor a gyarmatosítás egyik legintenzívebb időszakát lehetett megélni. A kivándorlók óriási többsége (kb. 3 millióan) az Amerikai Egyesült Államokba és Kanadába ment és

ehhez képest sokkal kevesebben távoztak Dél-Amerikába (főként Argentína és Brazília volt az úticél). (A századfordulón – jó időben – Hamburgból és Brémából egy hét, Triesztből két hét alatt lehetett eljutni New Yorkba. Innen évente – igénytől függően – 32–40 kivándorlókat szállító hajó kelt útra).

A Monarchiának tehát a gyarmatosítás korában volt eszköze a kolonizációhoz és lettek volna telepesei is a meg nem hódított területeken. Mégsem élt a gyarmatosítás eszközével, mert önmeghatározásába nem fért bele. Akárhogy is nézem: az Osztrák–Magyar Monarchia egyik sajátossága ebben rejlik. A többihez képest nem volt imperialista hatalom. Így aztán – legalábbis Európán kívül – nem is gyűlölték.

A következősen érvényesített semmi

A Habsburgok közép-európai állama nem vett részt az Európán kívüli területszerzésben, noha apróbb kísérletre volt példa.

Az első és jószerivel az egyetlen ilyen próbálkozás a XVIII. századhoz kötődik.

Az angol születésű és német származású Wilhelm Bolts Mária-Terézia segítségével az 1770-es években létrehozta a „Trieszti Kelet-India Társaságot” és egy szigetcsoporton, Mozambikon, illetve India nyugati partvidékén kisebb telepeket úgynevezett faktóriákat (telepeket) létesített. Mária-Terézia utóda, II. József az akciót már nem támogatta, így a faktóriák meg is szűntek. A sikertelen és nevetséges kaland 1776–1786-ig tartott.⁶ A XIX. században – noha némely kutató dinasztikus terjeszkedési kísérletként interpretálja – két olyan eset volt, amely elvileg felfogható ugyan gyarmatosítási próbálkozásnak, de közelebbről nézve egyáltalán nem erről volt szó.

Az egyik eset főhőse – pontosabban főhősnője – Leopoldina, I. Ferenc császár egyik lánya. Ő 1797-ben született Bécsben és 1826-ban Brazília császárnéjaként halt meg Rio de Janeiróban. Az európai dinasztikus politika jegyében ment hozzá 1817-ben a portugál trónörökshöz Dom Pedrohoz. A portugál király székhelye akkor Brazília volt, mivel hogy az anyaországot elfoglalták a franciák. Leopoldina tehát férjével, a trónörökssel Brazíliába ment. A király 1821-ben visszament Portugáliába és Brazília kormányzását a trónörökösre bízta. Amikor a portugál cortes (parlament) Brazíliát újra gyarmattá kívánta nyilvánítani Leopoldina aktív politikai tevékenységbe kezdett: előbb rávette férjét Brazília autonómiájának deklarálására, utóbb (1822. szeptember 7-én) Brazília függetlenségének nyilvánítására. Dom Pedro 1822. december 1-jén lett I. Pedro néven brazil császár. A brazil zászló színei idézik a Habsburg jelenlétet, hiszen a Braganza-ház sötétzöldje mellett ott szerepel a Habsburg-Lotharingiai dinasztia sárgája is. Leopoldina fia II. Pedroként 1831–1889-ig volt Brazília császára, de semmilyen különleges kapcsolatot nem ápol az Osztrák–Magyar Monarchiával.

Nehéz lenne tehát dinasztikus terjeszkedési kísérletként láttatni azt, ahol a Habsburg résztvevő a nemzeti, illetve állami függetlenség kivívásának cselekvő szereplője.⁷

A másik eset Közép-Amerikához, Mexikóhoz kötődik és főhőse Miksa, Ferenc József öccse. Nagyonis bizonyíthatóan az ötlet, hogy Miksa legyen Mexikó császára, III. Napóleontól, azaz francia oldalról jött. Ő ígért feltétlen támogatást – pénzt, haderőt – és aztán ő nem tartotta be az ígérését, aminek az lett az eredménye, hogy a mexikói felkelők Miksát foglyul ejtették, majd kivégezték. Ferenc József nagy fenntartással fogadta öccse, franciák által inspirált mexikói vállalkozását. Haderőt nem, csak önkénteseket (köztük magyarokat) bocsátott rendelkezésére, pénzügyi támogatást nem adott és Miksát kötelezte arra, hogy mondjon le főhercegi jogosítványairól. Nem akarta ezt az akciót és lényegében nem is támogatta, azaz hatalompolitikailag sem volt érdekelt benne. Még dinasztikus alapon sem

akart gyarmatosítani. (A mexikói kaland egy ponton a magyar históriát is befolyásolta: 1867-ben részben azért lett június 8-a a koronázás időpontja, mert Miksa május közepén esett a felkelők fogságába és közelesen várható volt a kivégzése, ami után kötelező volt a családi gyász. Tehát sietni kellett. Végül is Miksát június 19-én végezték ki).⁸

A Monarcia tehát következetesen nem akarta, amit nem akart. Hadiflottájához azonban kötődnek tudománytörténetileg értékelhető teljesítmények.

Az egyik ilyen jelentős expedíció a Novara nevű fregatt névéhez fűződik, ami 1857 és 1859 között körülhajózta a földet. A mélytengeri, geológiai, botanikai, zoológiai kutatások eredményeit 21 kötetben publikálták.

A másik tudománytörténetileg is jelentős expedíció – s itt ezt most csak megemlítem – az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció volt (1868–1871), amelyben egyébként számos magyar is részt vett. Több mint 164 000 tárggyal (!) tértek vissza.

A szempontból különösen jelentős út az Osztrák–Magyar Északi-sarki Expedíció nevet viselte és 1872–1874 között zajlott le. Két vezetője Karl Weyprecht sorhajó-hadnagy és helyettese Julius Payer főhadnagy. Ekkor 1873-ban esett meg, hogy az északi szélesség 80,0 foka és 81,9 foka között az expedíció felfedezett egy 191 szigetből álló területet, amit el is neveztek Ferenc József földnek. A szigetcsoporton ember nem élt, ezzel szemben napjainkig számos jegesmedve, sarki róka, rozmár és sirály lakja. Nem csoda, hisz az évi középhőmérséklet -13°C körüli. (De van, amikor előfordul a -54°C is.)⁹ A területet a Monarchia soha nem nyilvánította felségterületének, noha – a név miatt – az ő tulajdonuknak tekintették. Az igazság az, hogy tulajdonképpen senkinek sem kellett. 1926-ban végre valahára a Szovjetunió területileg bekebelezte, 1991 óta pedig Oroszországhoz tartozik. Az oroszok néhány szigetre katonákat telepítettek.

A tudományok felfedezése mindenestre jól tükrözi a Monarchia viszonyát a gyarmatosításhoz. Meghódítanak egy lakatlan területet, de nem nyilvánítják az állam részévé – még akkor sem, amikor az nyilvánvalóan másnak sem kell. A 82. fok magasságában látott területekre megnevezéseket találnak ki – például a Budapest-fokot – majd kiderül, hogy nincs ott semmi, pusztán a sarki délibáb játszott velük.

A történetben azért benne van az Osztrák–Magyar Monarchiára oly jellemző szürreális, mentális vonulat is. Az elmondottak alapján érzékelhető: A Monarchia egy hamvába holt XVIII. századi nevetséges kaland után nagyon határozottan elzárkózott a gyarmatszerzéstől. Sem dinasztikus, sem katonai úton nem kíván Európán kívüli területeket szerezni. S amikor véletlenül felfedeztek egy méltán lakatlan területet, még szimbolikusan sem tett azért, hogy azt magáénak tudja, pedig a rozmárok vélhetően nem sérelmezték volna a gyarmati státuszt és a jegesmedvék sem indítottak volna felszabadító mozgalmat.

Úgy látszik, hogy a külpolitikában az érdeken kívül létezik identitás is. A Monarchia saját önazonosságát a Habsburg főhatalom alatt megvalósuló európai – s ezen belül közép-európai – kontinentális nagyhatalmi tudat adta.¹⁰ Ebbe pedig nem fér bele a törzsterület-menti befolyáson túli terjeszkedés eszméje – még akkor sem, ha a véletlen úgy hozza, és még akkor sem, ha eszköz, lehetőség és belső szükség ezt diktálná. Mert az identitás okán az akarat hiányzik.

A szabályt erősítő kivétel

A gyarmatosítástól való makacs elzárkózás következetessége egy, azaz egy eset erejéig megtört.¹¹

1899-ben Kínában felkelés tör ki azon – a döntően angol, francia – koncessziós területeken, amelyeket a kínai adminisztráció az adott hatalmak rendelkezésére bocsátott. A lázadáshoz csatlakozott a vidék parasztsága is. A bokszerlázádként ismert eseményor

alapvetően a jelenlévő idegenek ellen irányult. Az idegenek között – kis számban – jelen voltak az Osztrák–Magyar Monarchiából származó üzletemberek, kereskedők is. Az érintett nagyhatalmak szövetséget hoztak létre, amelynek célja az volt, hogy megvédjék állampolgáraikat, illetve állampolgáraik érdekeit. A szövetség magába foglalta Nagy-Britanniát, Franciaországot, Oroszországot, Németországot, az Amerikai Egyesült Államokat, Olaszországot, Japánt, és az Osztrák–Magyar Monarchiát. (Később bevették a gyarmatosításban igencsak mohónak bizonyuló Belgiumot is.)

Ha végigtekintünk a felsorolt államok névsorán, akkor érzékelhetjük: valójában többről volt szó, mint egy helyi lázadás leveréséről. Sokkal inkább az volt a tét, hogy sikerül-e Kína ellenállását végképp megtörni, sikerül-e Kínát teljesen megnyitni az iparosodottabb nagyhatalmak számára.

Az Osztrák–Magyar Monarchia egyébként jó kapcsolatokat ápolt az ázsiai országgal. Már 1869-ben kereskedelmi-, és hajózási szerződést kötöttek. A Monarchiának főkonzulátusa volt Sanghajban és 1897-től követsége Pekingben.

A nagyhatalmi koalíció összességében 54 000 jól felszerelt katonát küldött a térségbe, ahol is 170 000 rosszul felszerelt kínai felkelővel kellett harcba szállniuk. A Monarchia négy hadihajóval és 500 katonával képviseltette magát. (A négy páncélos cirkáló a Zenta, a Maria Theresia, az Elisabeth és az Aspern volt.) A Monarchia katonái számára a legkomolyabb megpróbáltatást a pejtangi erőd bevétele jelentette. Itt a katonák 36%-a elesett, de az erődöt sikerült bevenni.

A bokszerlázaadás leverését követően a kínai kormányzat 1901. szeptember 7-én békét kötött a győztes koalícióval. Ennek értelmében az angolok és a franciák növelhették koncessziós területeiket és a többi állam, jogot kapott arra, hogy az egymillió Tiencsin város 60%-át felossza egymás között. A Hajhó folyó bal partján kapott helyet az osztrák–magyar, a belga, az olasz és az orosz koncesszió.

A Monarchia birtokosa lett egy 0,61 km²-es területnek, ahol – 1906-os adat szerint – 25 744 kínai és 80 kárpát-medencei lakos élt.

Akik itt voltak, megkapták az osztrák–magyar állampolgárságot. A rendet 40 fős osztrák–magyar és 70 fős kínai milícia tartotta fenn. A terület hivatalos neve „Tiencsin osztrák–magyar telepítvény” volt. Volt itt saját fürdő, iskola, zálogház, színház, laktanya, temető, kórház. A kínai törvények nem vonatkoztak a telepítvényre – itt a Monarchia jogrendje volt érvényben.

A telepítvényt az osztrák–magyar konzul és a katonai parancsnok irányította – a helyi kínai előkelőségek ugyan részt vehettek a közigazgatásban, de alá voltak rendelve a Konzulnak és a parancsnoknak.

Amíg ez a minigyarmat fennállt, négy konzul követte egymást.

1907-től bevezették az anyakönyvezést és a kínai gyerekek részére – erős, gyakorlatias érzékről tanúságot téve – angol nyelvű iskolát hoztak létre; a német és a magyar nem volt tanítási nyelv.

Több építészeti objektum is létrejött ugyan, de Bécs nem volt nagyvonalú gyarmatával szemben. Ebből lehet erre következtetni, hogy pár év alatt a kínai lakosság majd 10 000 fővel csökkent. (Persze az is lehet, hogy az angol iskolával voltak elégedetlenek...)

1917-ig, tehát tizenhat évig állt fenn az az állapot, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának volt egy nagyjából 150 hektáros gyarmata. 1917-ben Kína hadat üzent a központi hatalmaknak és felmondta a koncessziós szerződést. Augusztus 17-én a kínaiak egyszerűen bementek a városrészbe és a gyarmat megszűnt. A 40 katona és a konzul nem állt ellen. Jogilag 1919-ben a saint-germaini, Magyarország pedig 1920-ban a trianoni békében vált meg a Tiencsin városának hektárjaitól.

Az operett-gyarmat története itt és így ért véget.

Itt talán nem árt újfent jelezni, birodalom és birodalom között a különbséget. Az 1871-ben létrejött Németország, a második német birodalom 1914-ig 2,8 millió km²-nyi gyarmatra tett szert. Az 1867-ben új formát öltő Habsburg Birodalom, az Osztrák–Magyar Monarchia 1914-ig alig több mint fél km²-nyi gyarmatot mondhatott magáénak. A Monarchia nemzetközi unikalitása éppen abban rejlett, hogy számottevő imperializmus nélkül tudott birodalom lenni.

Az imperializmus nélküli birodalom

Az Osztrák–Magyar Monarchia birodalmi jellege és identitásából adódó gyarmati terjeszkedéstől való elzárkózásának együttese következményekkel járt.

Az egyik következmény az volt, hogy a Birodalom gyengébb volt annál, mint ha gyarmatai lettek volna. Az első világháború történetével foglalkozó történetírás ezt időnként meg is említi.¹² Szempontból ez a lehetséges összefüggés kevésbé lényeges, már csak azért is, mert megítélésem szerint nem ezen múlt a háború sorsa. Számomra fontosabb az, hogy a birodalom missziós célkitűzésének hiánya mit eredményezett, mit eredményezhetett. Az 1830-ban létrejött erős flamand–vallon ellentéttel terhelt Belgium kohézióját jelentősen növelte az a civilizációs missziós tudat, amivel gyarmatszerzési étvágját igazolta. A kis európai állam, az 1910-es évekig 2,3 millió km²-nyi gyarmatot harácsolts össze, ahol majd 20 millió ember élt.

Az 1871-ben létrejött Németországnak hihetetlen önbizalmat adott, hogy nagyon rövid idő alatt olyan gyarmatbirodalmat teremtett meg, ami kétségtelenné tette világhatalmi státusát és társította hozzá a nagyság és a dicsőség glóriáját.

A britek, a franciák saját kultúrájukat és normáikat is rá akarták telepíteni az általuk uralt népekre, önmagukat nemcsak világhatalommá, hanem világnyelvvé is tették.

Nem sorolom tovább. A lényeg, hogy az államok a gyarmatosításból ilyen-olyan miszsiós tudatot nyertek, amivel saját társadalmuk számára kohéziós erőt teremtettek. A sokféle ellentétől tagolt saját népük számára közös (etikailag is igazolt) célt tudtak felmutatni. Egy idő után persze kiváltották az ellen értelmezéseket és/vagy az ellenük irányuló gyűlöletet.

A Monarchia ilyen külső összetartó célt és ethoszt saját sokszorosán tagolt, sokszoros ellentétektől szabdaltságnak nem tudott megjeleníteni. Más oldalról ez azt jelentette, hogy a Habsburg államot Európán kívül nem lehetett gyűlölni, ellene felkelést szítani. A külső utálat és gyűlölet helyett viszont lehetett egyre parttalanabbá váló belső gyűlöletben gondolkodni és ezt szét lehetett sugározni Európa jó néhány államába.

Ha ugyanis a Monarchia kívül nem gyarmatosít, akkor nyilván belül gyarmatosít. Imperializmusát belső kolonizációban vezeti le, hiszen minden birodalomhoz hozzá tartozott a gyarmatosítás valósága és képzete.

A belső gyarmatosítás mitológiája jószerivel a Monarchia minden népének elitjét áthatotta. Azért mondom, hogy ez mitológia volt, mert a belső gyarmatosításra tényleges bizonyítékot nemigen találunk. Voltak kudarcos kísérletek, de belső gyarmatosítási siker nemigen akadt. Egyetlen népcsoport és vallás sem tudta rákényszeríteni a maga nyelvét és normáit a másokra. Ez persze inkább eredmény, mintsem adottság volt, hiszen a megelőző évszázadokban lejátszott reformációs-ellenreformációs küzdelmek és az 1867 előtti germanizációs törekvések nyugvó pontra jutottak s bekövetkezett az állam és az egyház szétválasztásának liberális áttörése. Számatalan esetben kiderült, hogy az erőszakos nemzeti asszimilálás nem működik. Népcsoportot pedig szándékosan és erővel nem telepítettek át és ki.

A belső gyarmatosítás sajátos mitológiáját jól mutatja a magyar és a német–osztrák érzékelés.¹³

A magyarok helyzete a Habsburg Birodalmon belül – legalábbis a kulturális-politikai percepció szintjén – egyfajta kettősséget tükrözött s ez a kettősség éppen hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában bizonyult nagyon is életrevalónak. A magyarok egyfelől a Birodalom egyik uralkodó nemzetét képezték és ez a tény felruházta őket mindazzal az ethosszal, ami más birodalomalkotó népeket is jellemezett. Lehetett az itt élő nemzetiségekkel szemben úgymond, „kultúrfölnyről” civilizációs fölnyről beszélni, ősi történelmi jogokra hivatkozni. Másfelől a magyaroknak – éppen a Habsburgok és a velük azonosított német befolyás miatt – lehetett helyzetüket alávetettségként értelmezni, Bécs diktálta „elnyomatásként” érzékelni és lehetett azt mondani: „Jaj, de huncut a német, hogy a fene enné meg, a tüdejét, a máját, meg az oldalbordáját.” A magyar érzékelés kettőssége az értelmezések és az emlékezet részévé vált; kultúra lett belőle. A kettősség a néphagyománytól a történettudományig jelen van – miközben nemzetünk természetesen egyidejűleg labanc és kuruc. Ez az együttes – és nem is mindig következetes – jelenlét adta és adja meg a magyar köz-kultúra egyik fő vonulatát.

A német-osztrákok – különösen Németország létrejötte után – azt élték meg, hogy a magyarok a birodalomban a jogok 50%-át bírják, de a költségeknek csak a 30%-át állják. Sokan úgy vélték, hogy a csehek – a „szlávok” – folyamatos előretörése fenyegeti őket és előbb-utóbb majd mindent akarnak. Egyaránt utálták a cseheket, a magyarokat, és természetesen a zsidókat. Az utálat az öndefiníció része lett és így átváltható volt. Karl Lueger Bécs 1897 és 1910 közötti polgármestere Budapestet, a magyar fővárost „Judapest”-nek, a magyarokat pedig „judeomagyarnak” nevezte. Egyszerre akar ütni a magyarokon és a zsidókon. Azt gondolta, hogy ők azok, akik el akarják nyomni a német-osztrákokat és ők azok, akik „gyarmatosítanak”.

A csehek a német-osztrák elnyomást, a románok, szlovákok, a magyar elnyomást sérelmezték – és a sort lehetne folytatni.

Mindenki, mindenkit azzal vádolt, hogy életlehetőségétől, jogaitól, szabadságától akarja megfosztani – azaz belső gyarmatosítóként viselkedik.

A Monarchiáról egy idő után olyan kép kezdett el kialakulni, hogy egyfajta „népek börtöne”. A Habsburgok a börtön főnökei, az osztrák-németek és a magyarok pedig a börtön – magukat nem jól érző – őrei.

A brit és a francia közvélemény nagyrészt hitt is ennek a képnek¹⁴ – miközben 1910-ben a brit gyarmatbirodalom 29 millió km²-nyi területén 351 milliónyian, a francia gyarmatbirodalom 6,8 millió km²-én 39 milliónyian semmiféle állampolgári, politikai, önkifejezési joggal nem rendelkeztek.

A belső imperializmus és kolonizáció mítosza minden bizonnyal ott élt azoknak a briteknek és franciáknak a fejében is, akik 1919-ben Ausztria, 1920-ban pedig Magyarország sorsáról döntöttek.

A XIX. századi európai birodalmak sorában az Osztrák–Magyar Monarchia volt a legkevésbé agresszív hatalom. Mondhatnám úgy is: a vadállatok közül a legszelidebbnek bizonyult. Nem azért, mert „jó” vagy „rossz” volt, hanem azért, mert önképébe államrezonról vallott elképzelésébe és így önazonosságába nem fért bele a lehetséges képességeivel arányos világméretű terjeszkedési szándék. Így viszont, lemondott az itt élő népeknek külső feladatot adó „misszionárius” szerepről – arról, ami Európa nem egy társadalmában határt szabott, illetve változó erejű ellensúlyt teremtett a belső feszültségek világának.

A Monarchia halálának sok oka volt.¹⁵ Az egyik – szerintem – önnön identitásában rejlik. A Birodalom és a szelidség tartósan nem fér össze.

Ahogy a már idézett Stephen Howe írja: „Ha az Osztrák–Magyar Monarchiát összehasonlítjuk a vetélytárs birodalmi rendszerekkel és figyelembe vesszük, hogy bukása után milyen diktatúrák, háborúk, etnikai tisztogatások, sőt népiirtások sújtották egykori alattvaló népeit, mindenképpen értékelnünk kell az érdemeit és talán még egy sajnálkozó sóhajt is megengedhetünk magunknak, amiért felbomlott”¹⁶

JEGYZETEK

1. Stephen Howe (2004): *Birodalmak*. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 40. p. (továbbiakban: Howe). Az eredeti angol kiadás 2002-ben jelent meg.
2. Idézi Howe 113. p.
3. A flotta tekintetében Csonkaréti Károly (2001): *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete*. Kossuth Kiadó, Budapest. Uő (2002): *Császári és királyi hadihajók*. Hajja és fiai. Debrecen; Turbucz Dávid (2011): *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Budapest, 19. p.
4. Nagy Miklós Mihály (2001): *Geográfia hadilobogó alatt* in: *Magyar Tudomány 2001/7*.
5. Puskás Julianna (1982): *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokba 1880–1940*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
6. Nagy Miklós Mihály (2010): *Elmulasztott történelmi lehetőség: osztrák–magyar gyarmatosítás*. In: *Közép-Európai Közlemények 2010/3*. 46–57. pp.
7. Brigitte Hamann (szerk.) (1990): *Habsburg lexikon*. Új Géniusz Kiadó. Budapest. 239–241. pp.
8. André Castelot (2008): *Miksa és Sarolta*. Habsburg pár Mexikó trónján. Európa Kiadó. Budapest. – Karl Vocelka (2010): *Die Familien Habsburg und Habsburg–Lothringen*. Politik-Kultur-Mentalität. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar. 51–60. pp.
9. Andreas Pöschek (1999): *Geheimnis Nordpol*. Die Österreichisch–Ungarische Nordpol-expedition 1872–1874. Wien. – H. Straub (1990): *Die Entdeckung des Franz-Joseph-Lande*. Styria Verlag, Wien.
10. Diószegi István (1987): *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest., illetve uő (2001): *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*. Vince Kiadó, Budapest. Az általam igen nagyra tartott szerző, inkább az érdekekre, mintsem az önképre helyezi a hangsúlyt.
11. A tiencsini eset leírásához felhasználtam Jamrik Levente: *Az Osztrák–Magyar Monarchia kínai gyarmata*. http://falanszter.blog.hu/2011/01/19/az_osztrak_magyar_monarchia_kinai_gyarmata; Veperdi András: *Az Osztrák–Magyar Haditengerészet részvétele a kínai bokszlerázadás leverésében*. Mateinfo.hu, 2008-ban a Bristol Universityn kutatási projekt indult „Colonialism in comparative perspective: Tianjin under nine flags” címmel. <http://www.bristol.ac.uk/tianjin-project/tianjinnineflags/>. Továbbá: Józsa Sándor (1966): *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*. Akadémiai Kiadó. Budapest, illetve Jordán Gyula (1999): *Kína története*. Aula Kiadó. Budapest.
12. Galántai József (1980): *Az első világháború*. Gondolat Kiadó. Budapest.
13. Az érzékelésről Gerő András (2008): *A birodalom öröksége*. In: *Egy közép-európai birodalom*. *Az Osztrák–Magyar Monarchia 1867–1918*. Officina ’96 Kiadó Budapest. 208–235. pp. Az osztrák percepcióról külön Gerő András (2010): *Se nő, se zsidó*. Előítéletek találkozása a századforduló monarchiájában. ÚMK. Budapest. 31–48. pp.
14. A brit képet feldolgozta: Jeszenszky Géza (1994): *Az elvesztett presztízs*. Magyar Szemle Alapítvány, Budapest. – A francia képet megjeleníti: Fejtő Ferenc (1997): *Rekviem egy hajdan volt birodalomért*. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Atlantica Kiadó, Budapest.
15. Gulyás László (2002): *Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus*. In: *Gazdag László (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve*. Pécs. 168–188. old.
16. Howe 69. pp.